

Dragan Damjanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti

31. 8. 2011.

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Anđela Horvat prema Gjuri Szabu, Hermanu Bolléu i historicizmu — početak afirmacije umjetnosti druge polovice 19. stoljeća u hrvatskoj povijesti umjetnosti

Ključne riječi: Anđela Horvat, Gjur Szabo, Herman Bollé, historicizam, restauracija spomenika
Keywords: Anđela Horvat, Gjur Szabo, Herman Bollé, historicism, restoration

Prilog govori o odnosu Anđele Horvat prema arhitekturi historicizma. U početku je gajila izuzetno negativan stav, da bi 1950-ih, među prvima u Hrvatskoj, prepoznala vrijednost ključnih spomenika 19. stoljeća.

U povijesti hrvatske umjetnosti Anđela Horvat otvorila je brojne teme, ukazala je na spomenike koji se do njezina istraživanja gotovo uopće nisu proučavali, a enciklopedijskim jedinicama i člancima utrla je put brojnim kasnijim istraživačima. Iako joj je glavni predmet interesa konstantno ostao srednji vijek, osobito (kasna) gotika, zatim vrijeme »između gotike i baroka« i barok sam, među prvima je u hrvatskoj povijesti umjetnosti prepoznala vrijednosti brojnih ključnih spomenika 19. stoljeća, o kojima već tijekom 1950-ih počinje objavljivati prve tekstove u časopisima i zbornicima.

O kritici historicizma i Bolléovih restauracija u hrvatskoj povijesti umjetnosti

Vrijeme potpunoga trijumfa modernizma, u kojemu je Anđela Horvat sazrijevala kao konzervatorica i kao povjesničarka umjetnosti, ujedno je i vrijeme najžešće kritike historicizma, čime njezin odnos prema tome stilu postaje još znakovitiji i važniji za budućnost struke.

Kritika historicizma u Hrvatskoj najčešće se, dakako, usmjeravala na Hermana Bolléa budući da je restauracija

zagrebačke katedrale doživljavana kao glavni zločin nad hrvatskom baštinom u 19. stoljeću, ako ne i uopće.

Korijene modernističkoga stava prema Bolléu i historičističkim zahvatima na spomenicima graditeljstva treba ipak tražiti još u samom 19. stoljeću. Prve kritike Bolléovih restauracija javljale su se, naime, paralelno s izvedbom samih radova. Katkada su bile usmjerene prema nekim motivima koji su do tada bili neuobičajeni u Hrvatskoj, kao u slučaju kritike oslika crkve svetoga Marka u Zagrebu kanonika Felixa Suka iz 1882.,¹ ili pretjeranoga podizanja svetišta zagrebačke katedrale.² Ponekad su se, već u 19. stoljeću, usredotočile i na kasnije najkontroverznije elemente Bolléovih restauracija – proizvoljno uklanjanje tragova pojedinih epoha. Kritičari iz 19. stoljeća Bolléu su, dakako, spočitavali ponajprije uklanjanje srednjovjekovnih elemenata iz građevina koje je restaurirao. Ivan Krstitelj Tkalčić, povjesničar Zagrebačke (nad)biskupije i Zagreba nije pretjerano mario za izbačenu baroknu opremu katedrale, no oštro mu je prigovarao što je uklonio kasnogotičke baldahine koji su stajali na stupovima u glavnom brodu, što je grbove na stupovima i zidovima te građevine dijelom otukao, a dije-

1. Episkopski dvor u Pakracu. Iako »boletika«, kako naziva često objekte koje je obnovio Bollé, dvor kao barokna historicizirana građevina s tada bogatom opremom ipak privlači njezinu istraživačku znatiželju (Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture, Zagreb (snimio N. Vranić, 1957); inv. br. 47388 / Episcopal residence in Pakrac. Although an example of »bolletics«, as Anđela Horvat frequently called the buildings restored by Bollé, the then richly decorated historicized Baroque residence in Pakrac still entered the sphere of her research interests (Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library, Zagreb (photo N. Vranić, 1957); inv. n. 47388)

2. Unutrašnjost crkve u Voloderu koju je Anđela Horvat prepoznala kao jedan od važnijih primjera romantizma u hrvatskoj arhitekturi; Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture, Zagreb (snimio N. Vranić, 1961); inv. br. 22 787, br. neg. I-D-195 / The interior of the church in Voloder, recognized by Anđela Horvat as one of the important examples of Romanticism in Croatian architecture (Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library, Zagreb (photo N. Vranić, 1961); inv. n. 22 787, neg. I-D-195)

lom razmjestio gdje mu se sviđjelo te što je odlučio ukloniti gotičke niše koje je našao pri radovima u svetištu obližnje franjevačke crkve.³ Bolléova želja za ostavljanjem autor-skog traga, za dosljednom provedbom ideje o (potpunoj) čistoći i jedinstvu stila bila je očito jača od potrebe poštivanja zatečenoga, čak i srednjovjekovnog naslijeđa prošlosti – elementi kasne gotike izbacivali su se stoga iz crkve podignute u vrijeme visoke gotike kako bi se jedan stilski i estetski princip dosljedno proveo na čitavoj građevini, a u skladu s pristupom brojnih drugih europskih arhitekata 19. stoljeća.⁴

Sukove ili Tkalčičeve kritike bile su prilično usamljene u vremenu potpunoga trijumfa historicizma i historicističkih restauracija 1880-ih i 1890-ih godina. Iza Bolléa stajao je autoritet Ise Kršnjavoga, stajale su donekle i tadašnje vlasti u nagodbenoj Hrvatskoj pa mu je u desetljećima koja su dolazila dalje povjeravana restauracija brojnih drugih građevina po cijeloj zemlji.

Vezivanje uz vlast koju je opozicija prozivala zbog anti-hrvatskih, promadžarskih stavova ubrzo je (nakon 1900.), međutim, dovela do pojave politički motiviranih kritika Bolléove arhitekture koji će se slijedom događaja ubrzo prebaciti i na čisto povijesno-umjetničko polje. Pravaški i općenito opozicijski tisak (poput novina »Hrvatsko pravo«, »Obzor«, »Pokret«) postaje utočištem takvih kritičara koji ne štede Bolléa u pogledu umjetničkih kvaliteta njegovih restauracija, no glavni napad usmjeruju na činjenicu da je on Nijemac, odnosno stranac, koji stoga nema dovoljno obzira i osjećaja za hrvatsku baštinu. Činjenica da je iza najkontroverznijih Bolléovih restauracijskih zahvata na crkvi svetoga Marka i katedrali u Zagrebu kao idejni začetnik stajao biskup Josip Juraj Strossmayer i brojni drugi hrvatski intelektualci u to je vrijeme bila već posve zaboravljena.

Pobornik novih secesijskih strujanja u umjetnosti, Vladimir Lunaček, predvodnik je tih napada,⁵ a katkada mu se znaju pridružiti i Josip Brunšmid, Tadija Smičiklas i krug ljudi koji će odigrati ključnu ulogu u nastanku *Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1910. godine* (poput arhitekata Martina Pilara i Janka Holjca).⁶

Povjerenstvo je osnovano nakon višegodišnjih nastojanja ponajprije zahvaljujući svojevrsnoj katarzi nastaloj rušenjem Bakačeve kule 1906. U Zagrebu više nije bilo moguće provoditi tip restauracija kakve su propagirali Kršnjavi i Bollé, a zaustavljanje restauracije franjevačke crkve i samostana na Trsatu 1913.⁷ pokazuje kako je modernistički dvoržakovski stav konačno počeo prevladavati i u ostatku Hrvatske.

S političkog i ideološkog polja bitka protiv Bolléa i historicizma općenito prenijela se naposljetku u to vrijeme na čisto povijesno-umjetničko i konzervatorsko područje. Predvodio ju je svojevrsni nastavljatelj Brunšmidova i Lunačekova kritičarskog posla – prvi konzervator za Hrvatsku i Slavoni-

ju Gjuro Szabo. Szabo je prezreo cijelu arhitekturu 19. stoljeća, ne samo u pogledu restauracije spomenika, već općenito, osobito njegovu drugu polovicu. Strogo je kritizirao ponajprije principe jedinstvenosti stila i općenito pojam stila kao najvećega ideala umjetnosti. O njegovome stavu prema historicističkom poimanju stila možda najjasnije svjedoče ove riječi: »Ovako drzovito prepotentno mislilo je najimpotentnije doba XIX. vijeka, pa je doista i stvorilo djela, koja se danas ni ne smatraju umjetninama. Ovo iznemoglo vrijeme, zalučeno ovakvim shvaćanjem stila imitiralo je sve i sva, a nije baš ničesa svojega donijelo«. ⁸ Bollé mu je, dakako, bio osoba najodgovornija za negativna događanja na polju restauracije spomenika u Hrvatskoj. Iako u većini tekstova u kojima kritizira restauraciju zagrebačke katedrale, hodočasničkog kompleksa u Mariji Bistrici ili nekog drugog objekta Szabo gotovo nikada izrijeком ne spominje Bolléa (Anđela Horvat prenijela nam je vijest da ga ni u razgovorima nije spominjao poimence)⁹, jasno je koga je smatrao najodgovornijim za zahvate na tim spomenicima. Upravo, međutim, zahvaljujući Anđeli Horvat podrobnije je poznat njegov stav o Bolléu koji bi zasigurno posve izašao na vidjelo da je publicirao svoj tekst o ovom arhitektu iz 1932.¹⁰

Anđela Horvat prema historicizmu 1940-ih godina

U prvoj fazi svojega konzervatorskog i povijesnumjetničkog djelovanja 1940-ih godina Anđela Horvat gleda na cijeli historicizam, a osobito na restauracije toga razdoblja, ponajprije iz perspektive zadane Szabovim člancima. Posthistoricistička, ranomodernistička teorija zaštite spomenika dominira njezinim tekstovima, što se vrlo lako uočava u prvim njezinim velikim prodorima u znanost, i ujedno prvim sintezama povijesti zaštite spomenika u Hrvatskoj – članku *Prilozi poviestnom razvoju čuvanja umjetničkih i kulturno-poviestnih spomenika u Hrvatskoj iz 1943. i knjizi Konzervatorski rad kod Hrvata iz 1944.*¹¹ Negativnih osvrta ne samo na pristup restauraciji spomenika u 19. stoljeću, nego na historicizam općenito može se susresti na nizu mjesta u ovim tekstovima. Najveća je zasluga 19. stoljeća, kako ona veli, otkrivanje vrijednosti srednjovjekovne baštine, i, poslije, renesanse i baroka.¹² Najvećom greškom toga razdoblja smatra pak tretman spomenika kao svjedočica nacionalne povijesti koje treba »pročistiti (purificirati) od svih kasnijih primjesa«. ¹³ Smatrala je kako se traženjem »čistoga stila« ništa nije moglo postići,¹⁴ te da su restauratori 19. st. preoblikovali građevine ne na način kakve su one bile, nego kako su zamišljali da bi trebale biti.¹⁵ »Historiziranje je pokazalo svoju stvaralačku nemoć, što se moralo oslanjati na prošlost, umjesto da traži nove puteve iz potreba dnevnoga života.«¹⁶

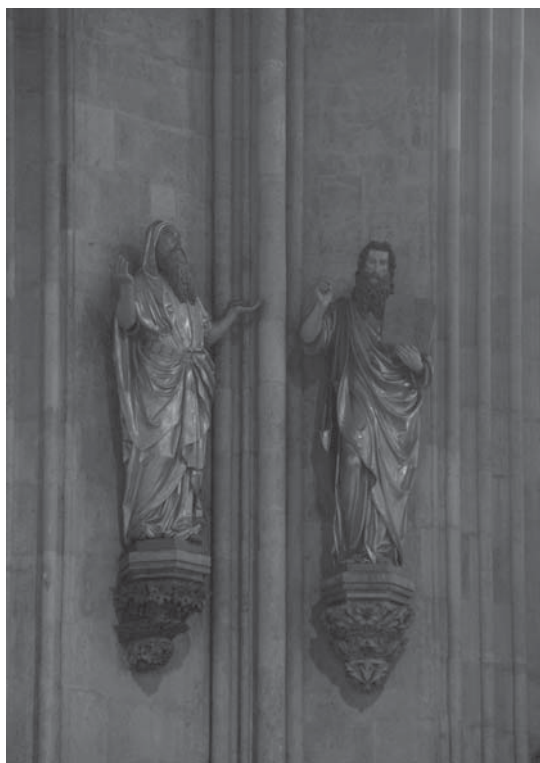
Szabov stav izvire iz gotovo svake njezine rečenice toga doba, što se osobito jasno očituje u kritici restauracije zagrebačke katedrale. Schmidtu i Bolléu upućuje prigovor da

4. Župna crkva u Macincu u Međimurju, detalj iz svetišta. Iako je cijenila romantičarsku arhitekturu koja je u Macincu ostavila zanimljivu realizaciju, pažnju su joj u crkvi više privukle sačuvane srednjovjekovne konzole; Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture, Zagreb (snimio N. Vranić, 1954); inv. br. 16532, br. neg. I-i-117 / Parish church in Macinec in Međimurje, detail of the chancel. Although Anđela Horvat appreciated the interesting realization of Romantic architecture in Macinec, she was more interested in the preserved medieval corbels (Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library, Zagreb (photo N. Vranić, 1954); inv. n. 16532, neg. I-i-117)

3. Dvorac u Trakošćanu 1953., prije obnove pri kojoj je uklonjena kasnohistoricistička kapa glavne kule; Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture, Zagreb (snimio Leskovšek, 1953); inv. br. 12789 / Trakošćan castle in 1953, before the restoration which included the removal of the late-historicist cone of the main tower (Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library, Zagreb (photo Leskovšek, 1953); inv. n. 12789)

5. Skulpture Anselma Sickingera u svetištu zagrebačke katedrale, naručene 1848.-49. za biskupa Haulika (snimio D. Damjanović, 9. 10. 2009.) / Sculptures by Anselm Sickinger in the chancel of Zagreb Cathedral, commissioned in 1848-49 at the time of bishop Haulik (photo D. Damjanović, 9th October 2009)

Desno gore / Upper left

6. Neogotička župna crkva u Vrbovskom; Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture, Zagreb (snimio N. Vranić, 1961); inv. br. 23958, br. neg. I-g-215 / Neo-Gothic parish church in Vrbovsko (Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library, Zagreb (photo N. Vranić, 1961); inv. n. 23958, neg. I-g-215)

7. Unutrašnjost devastirane kapele Pejačevića u Našicama; Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture, Zagreb (snimio N. Vranić, 1958); inv. br. 19699, br. neg. I-e-155 / Interior of the devastated Pejačević family chapel in Našice (Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library, Zagreb (photo N. Vranić, 1958); inv. n. 19699, neg. I-e-155)

su stranci, da ljušte dodatke različitih epoha,¹⁷ da zbog njih mjesto »najreprezentativnijeg spomenika sredovječnog graditeljstva sjeverne Hrvatske ... danas na Kaptolu stoji u lažnom srednjevjekovnom ruhu pseudogotička katedrala.«¹⁸

Putne bilješke nastale neposredno nakon ovih tekstova, 1940-ih i 1950-ih, također su pune pejorativnih peckalica usmjerenih prema naslijeđu 19. stoljeća i većim su dijelom na tragu stavova iznesenih u spomenutim publikacijama.¹⁹ Nedugo nakon završetka rata, 1946., putuje tako Slavonijom i posjećuje biskupski dvor i katedralu u Đakovu. O unutrašnjosti katedrale govori vrlo kratko, navodeći samo koje su freske oštećene. Najvrjednijom freskom smatra *Rođenje Kristovo* (zapravo *Poklonstvo triju kraljeva*), nesumnjivo zbog njezine političke pozadine. Kratka opaska na kraju teksta o katedrali najjasnije svjedoči o njezinu tadašnjem stavu prema historicizmu: »Jedini (stari)²⁰ umjetnički objekt kao sastavni dio katedrale bio bi reljef Madone, za koju tvrde, da ju je biskup Strossmayer donio iz Italije. On je montiran na baldahinu biskupskog sjedala u koru povišoko tako da ga je teško pomno razgledati, a još teže fotografirati. Taj plitki reljef od crnog je drva, a ako je original bio bi renesansni rad iz konca 15. st.«²¹ Opremu iz 19. stoljeća niti spominje niti opisuje.

Na istome putu posjećuje Pakrac, detaljno opisuje tamnošnju baroknu župnu crkvu, dok o pravoslavnoj sabornoj crkvi, restauriranoj od Bolléa 1890-ih godina, samo kratko navodi da »episkopska boletika«, kao i eparhijski dvor, nisu oštećeni u ratu.²² Ni crkvu u moslavačkom selu Voloderu,

koju će sama kasnije prepoznati kao jedan od najboljih primjera romantičarske neogotike u Hrvatskoj, nije tom prilikom poštjedjela, kratko zabilježivši: »zgrada i namještaj bez tračka duha«. ²³ Vrlo brzo nakon toga puta njezin će se stav, međutim, početi lagano mijenjati.

Novi pogled na (rani) historicizam 1950-ih godina

Pedesetih godina 20. stoljeća dio hrvatskih povjesničara umjetnosti počinje bitno mijenjati odnos prema arhitekturi sredine 19. stoljeća, a naposljetku i njegove druge polovice. Ključnu su ulogu u tom procesu odigrale upravo Anđela Horvat i Draginja Jurman Karaman, koje struci otvaraju pogled prema ranoj fazi historicizma – romantizmu.

Odnos prema romantizmu, koji je, sudeći po navedenoj opasci o voloderskoj crkvi, neposredno nakon Drugog svjetskog rata bio bar u određenoj mjeri negativan, počeo se mijenjati već pri posjetu Trakošćanu 1948. godine. Iako je sam dvor »pobuđuje uvijek i ponovno u svakom detalju na osmijeh«, ²⁴ uviđa njegovu vrijednost: »Kulturno historijska vrijednost prvoga reda!«, »Skupa pjesma romantike koju je zasanjao i na dušak do u detalje izveo imućnik sredine 19. stolj. Kao takav Trakošćan je jedinstven primjer te vrsti – nepatvoreno djelo svojega vremena.« ²⁵

Novi, blaži, stav prema romantizmu pokazat će i nekoliko godina poslije kada će zabilježiti o drugoj važnoj hrvatskoj romantičarskoj građevini, župnoj crkvi u Macincu u Međimurju: »Građevina nema sama po sebi umjetničke vrijednosti, ali je vrlo zanimljiv kulturno historijski fenomen na koji način se posudjuju(?) gotički oblici u drugoj polovici 19. st.« ²⁶ Romantizam time postaje, posve u skladu s europskim kretanjima, započetima još u međuratnom periodu, epoha vrijedna istraživanja i zaštite, što će vrlo brzo pokazati i u svojim tekstovima.

I druga polovica 19. stoljeća postaje joj uskoro sve zanimljivija, iako prema njoj stalno zadržava veću dozu sumnjičavosti negoli prema romantizmu. Tekst o radu Parlerova kruga u zagrebačkoj katedrali sa samoga kraja 1950-ih, publiciran u ljubljanskom *Zborniku za umjetnostno zgodovino*, osobito je jasan pokazatelj promjene stava. Po prvi se puta Anđela Horvat vrlo jasno ograđuje od Szabovih stavova prema Bolléovim zahvatima na zagrebačkoj katedrali, odnosno prema njegovome mišljenju (koje je, kako se moglo vidjeti, i ona sama svojevremeno imala) da je ovaj spomenik potpuno upropašten i zapravo smiješan nakon restauracije. Smatra ih preradikalnim, jednako kao što je, kako ona misli, bila preradikalna i restauracija katedrale, jer se u njoj i dalje može pronaći dio izvorne arhitektonske plastike i jer ta građevina i dalje snažno djeluje na povjesničara umjetnosti. ²⁷

Proučavajući srednjovjekovne elemente katedrale, pažnju joj počinju privlačiti i intervencije prve polovice i sredine 19. stoljeća u toj građevini, što je još jedan odraz afiniteta

8. Svetište crkve u Dubrancu s vidljivim oštećenjima iz Drugog svjetskog rata; Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture, Zagreb (snimio V. Bradač, 1955); inv. br. 17470, br. neg. II-3256 / Chancel of the church in Dubranec with visible Second World War damage (Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library, Zagreb (photo V. Bradač, 1955); inv. n. 17470, neg. II-3256)

koji je razvila njezina generacija prema romantizmu. Tako gotovo istodobno s publiciranjem teksta o djelima Parlerova kruga objavljuje članak o »neogotičkim kolos kipovima« u svetištu katedrale, koje je biskup Juraj Haulik 1848.–49. naručio u Münchenu od skulptora Anselma Sickingera. Riječ je ne samo o jednom od prvih znanstvenih tekstova posvećenih umjetnosti historicizma u Hrvatskoj općenito, nego i o tekstu koji će zadugo ostati jedini važniji osvrt na sakralnu opremu 19. stoljeća u nas.

Dok je romantizmu u tome tekstu, dakako, izrazito naklonjena (»Zaboravlja se da postoji i onaj rani historicizam, koji je, uslovljen historijskim razvojem kao plod poletne romantike, u vrijeme, dok je imao prevlast akademski klasicizam, tražio izlaz iz klasicističkog umjetničkog programa.«), ²⁸ prema visokom i kasnom historicizmu zadržava stanovitu rezerviranost (»Zbog neraspoloženja prema pojavama kasne faze historicizma podržavao se kod nas do najnovijeg vremena negativni stav i prema čitavoj djelatnosti. Međutim, sa stanovišta povijesti umjetnosti potrebno je razlikovati pozitivna od negativnih nastojanja i na djelima tog doba.«). ²⁹ Detaljnije negoli u tekstu o djelovanju Parlerova kruga na katedrali definira svoj stav prema Schmidt–Bolléovoj obnovi. Smatra je općenito glavnim

9. Anđela Horvat pred lipičkim *Kursalonom*; Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture, Zagreb (snimio N. Vranić, 1960); inv. br. 22519, br. neg. I-d-194 / 9. Anđela Horvat in front of the *Kursalon* in Lipik (Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library, Zagreb (photo N. Vranić, 1960); inv. n. 22519, neg. I-d-194)

krivcem za negativan odnos njezina vremena i 20. stoljeća prema 19. stoljeću.³⁰ Iako priznaje da je Bolléovo tehničko znanje dobro došlo Zagrebu nakon potresa, smatra ga odgovornijim za događaje na katedrali od Schmidta, budući da je taj arhitekt htio zadržati brojne stare elemente katedrale.³¹ I dalje drži da je Bollé otišao predaleko u restauraciji, da je proizvoljno, ne zbog duha vremena, nego »ličnog ukusa« i »estetskih principa«, uklonio brojne ne samo barokne nego i (kasno)srednjovjekovne elemente iz katedrale.³²

Do kojega se stupnja mijenjao odnos prema historicizmu kod Anđele Horvat jasno je uočljivo i u nekoliko godina mlađem tekstu o povijesti toga stila u hrvatskoj arhitekturi u II. svesku *Enciklopedije likovnih umjetnosti* Leksikografskog zavoda iz 1962. Budući da je do toga vremena obišla veći dio sjeverne Hrvatske, odnosno područje nad kojim je imao djelokrug Konzervatorski zavod u kojem je radila, postala je dobro upoznata s najvažnijim spomenicima svih razdoblja, pa se sintezi povijesti hrvatske arhitekture historicizma, koju je dala u tom članku, jedva i danas, na razini osnovne strukture, pa i odabira građevina, može što posebno prigovoriti. Dodati se treba pokoji spomenik, revidirati datacije, ispraviti imena pojedinih arhitekata, no osnovna struktura i danas vrijedi.

Iako u tom tekstu s ogradom ističe da to razdoblje nije još dovoljno proučeno, naglašava da je i ono u Hrvatskoj »ostavilo ozbiljnih rezultata.«³³ Termini koje upotrebljava i dalje su, međutim, posve proizašli iz modernističkog, pejo-

rativnog stava prema 19. stoljeću. Smatra tako da u gradnji novih građevina prevladava »eklektizam«, »imitacija stilova«, a u zaštiti »purizam«. U obilnoj građevnoj djelatnosti koja je obilježila razdoblje misli da »preteže tehnička vještina nad invencijom.«³⁴ I dalje najkontroverzijnijim segmentom historicizma smatra restauratorske zahvate, koje naziva proizvoljnim, a kao i u spomenutim ranijim tekstovima, ističe ponajviše vrijednost romantizma prve polovice i sredine 19. stoljeća.

Intervencije Hermana Bolléa na restauraciji spomenika smatra preradikalnima, prepurističkim, drži ga glavnim krivcem za brojne zahvate,³⁵ no priznaje mu tehničke vještine, »ali bez afiniteta za umjetničko značenje spomenika.«³⁶ Osvrće se, dakako, i na intervencije na zagrebačkoj katedrali, čija je prvotna ljepota, prema njoj, znatno umanjena izbacivanjem oltara. Djelovanje Viktora Kovačića i Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetničkih i historijskih spomenika i dalje doživljava kao borbu protiv historicizma koja »boletici« 1913. zadaje konačan udar sa zaustavljanjem restauracije na Trsatu.

Budući da nije dovoljno poznavala povijest zaštite spomenika izvan sjeverne Hrvatske i Slavonije u 19. i početkom 20. stoljeća, smatra da su u Dalmaciji i Istri manje puristički postupali.³⁷

O promjeni odnosa prema historicizmu može se naći obilje tragova i u putnim bilješkama iz istoga vremena. Spomenike umjetnosti druge polovice 19. stoljeća, osobito ako

10. Poganovci, crkva svetog Ilije. Ispred crkve je Anđela Horvat sa skupinom konzervatora. Arhitektura kraja 18. i prve polovine 19. stoljeća uvijek joj je ostala zanimljivijom od arhitekture historicizma, što jasno vidi i po broju fotografija vezanih za pojedine objekte s terena na kojima je sudjelovala, kao i po opširnosti bilježaka. U Poganovcima pažnju joj je privukla i crkva i bogata tradicijska baština do toga vremena dobro sačuvana u selu. Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture, Zagreb (snimio N. Vranić, 1958); inv. br. 19618, br. neg. I-A-154 / Poganovci, Church of St Elias. In front of the church is Anđela Horvat with a group of conservators. She always considered the architecture of late 18th and the first half of the 19th century more interesting than historicist architecture, which is clearly visible in the number of photographs of individual buildings taken during her field trips, as well as in the extent of her notes. In Poganovci her attention was drawn to both the church and the rich traditional heritage, then well preserved in the village. (Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library, Zagreb (photo N. Vranić, 1958); inv. n. 19618, neg. I-A-154)

je riječ o novogradnjama, sada počinje detaljno opisivati, bilježiti njihov inventar, jednako kako je do tada radila sa srednjovjekovnim i baroknim spomenicima. Tako, kada, na primjer, 1954. posjećuje Vrbovsko, zanima je uglavnom barokno-klasicistička mjesna pravoslavna crkva, dok za neogotičku Bolléovu crkvu tek kratko kaže »katolička crkva je noviji kič«. ³⁸ Sedam godina kasnije, pri ponovnom svraćanju u isto mjesto neusporedivo je neutralnija. Opisuje detaljno i katoličku crkvu i njezinu unutrašnju opremu, bez ikakvih negativnih konotacija. ³⁹ Gotovo u istome vremenu, krajem 1950-ih, posjećuje i Našice, gdje, dakako, najviše pažnje posvećuje gotičkoj barokiziranoj franjevačkoj crkvi. Uviđa, međutim, paralelno i arhitektonske vrijednosti neogotičkog, ponovno Bolléova, mauzoleja grofova Pejačevića na groblju za koji kaže da je »solidna pseudogotička građevina, vrlo zapuštena.« ⁴⁰ Paralelno s tim bilješkama na istim su putovanjima snimljene i brojne fotografije spomenika 19. stoljeća koje danas, nakon ratnih razaranja i brojnih kasnijih često proizvoljnih intervencija, imaju prvorazrednu dokumentarnu vrijednost.

Iskusno konzervatorsko oko omogućilo joj je da već tijekom 1950-ih i 1960-ih prepozna brojne ključne građevine Bolléove ere, pa i historicizma uopće. Tako, kada 1950. posjećuje Dubranec, veliko zanimanje u nje izaziva drveni oslikani strop koji je taj arhitekt postavio u crkvi, a koji smatra važnim za proučavanje Bolléa. ⁴¹ Pri posjeti crkvi u Granešini 16 godina poslije, koju do tada nije poznavala,

odmah ispravno uočava da se vjerojatno radi o Bolléovu djelu. ⁴²

O restauracijskim zahvatima kasnog historicizma i u tim se desetljećima i u bilješkama negativno izražava, pa tako kada se početkom jedne listopadske noći 1964. približavala Mariji Bistrici, duhovito bilježi: »Veliki kompleks – cinkture i ta neorenesansa sasvim dobro djeluje po tami pod zvjezdanim nebom.« ⁴³ Mekši je stav prema Bolléovu zahvatu očito uočljiv, no i dalje uz rezervu, pa i stanoviti podsmjeh.

Odnos prema (kasnom) historicizmu nije, međutim, uvijek jednak ni u tekstovima ni u putnim bilješkama. Dok na pojedinim spomenicima već uviđa vrijednosti arhitekture, unutrašnju opremu redovito promatra s više kriticizma. Za većinu oltara koji su postavljeni u starije ili historicističke crkve u 19. stoljeću navodi kako su bez umjetničke vrijednosti i za dobar dio navodi kako je izveden u Tirolu, ⁴⁴ pa katkada oltare toga vremena posprdno i zove »Tirolec«. ⁴⁵ Negativni odnos prema crkvenoj opremi 19. stoljeća zadržava u osnovi do kraja svoje karijere.

Od primijenjene umjetnosti historicizma cijeni opet ponajprije djela romantizma, a kasnija djela naziva neukusnom masovnom industrijskom proizvodnjom. ⁴⁶ Smatra kako tirolske radionice izrađuju pretežno šablonske proizvode bez umjetničke vrijednosti, ⁴⁷ a nije do kraja sklona niti radovima Obrtne škole. Bolléu priznaje da je na ovoj instituciji »doduše odgojio tehnički vješte majstore, no oni

su se gubili u pretencioznim oblicima zasićenim ornamentikom.«⁴⁸ Barokna i gotička oprema crkava ostaje u centru njezina interesa, dok je neostilska gotovo ne zanima.

Anđela Horvat, simpozij o Hermanu Bolléu 1976. i odnos prema historicizmu u posljednjim objavljenim tekstovima

Među zadnje tekstove Anđele Horvat o arhitekturi historicizma ubraja se članak u »Životu umjetnosti« o odnosu Gjüre Szaba prema Hermanu Bolléu. Napisan uvelike na temelju (gotovo uvijek vrlo pouzdanih) sjećanja, predstavlja svojevrsan rezime njezinih stavova pred kraj života prema historicizmu i restauracijama 19. stoljeća uopće. Objava članka, kao i izlazak cijeloga dvobroja »Života umjetnosti« 1978. o Bolléu vezani su uz simpozij o tome arhitektu, koji je održan u prosincu 1976., na 50. obljetnicu njegove smrti.

U svoju je »putnu« bilježnicu Anđela Horvat marljivo zabilježila sva izlaganja na tom skupu, koja je strpljivo odslušala. Uz kratke osobne osvrtne o suizlagačima donijela je osnovne informacije o sadržaju njihovih izlaganja, osobito o onim segmentima koji su joj bili zanimljivi. Bilješke je kratko zaključila uočenim raskorakom u stavovima između mlade i starije generacije hrvatskih povjesničara umjetnosti prema Bolléu: »Bilo je korisno saslušati raznolika mišljenja, no mlađi ko da više praštaju Bolléu radikalizam u restauriranju.«⁴⁹

Sudjelovanje na skupu, marljivo bilježenje podataka o arhitektu, napomene koje Bolléove radove smatra boljima (npr. njegova kuća u današnjoj Žerjavićevoj ulici),⁵⁰ jasno govore da je posve prihvatila stav o visokoj vrijednosti arhitektonske baštine 19. stoljeća, samo je i dalje zadržala sumnjičavost prema restauracijama. Izrada teksta za spomenuti dvobroj »Života umjetnosti« o Bolléu stoga joj je bila prilika da rezimira svoje najnovije stavove ne samo o tome arhitektu, nego i cijelom historicizmu. Bila je posve svjesna okolnosti da je i ona, kao i većina njezine generacije do 1950-ih gajila, zahvaljujući utjecaju Szaba i njegovih istomišljenika, izrazito negativan stav prema historicizmu.⁵¹ Rečenice koje izriče na kraju ovoga članka, a koje je dijelom formulirala već krajem 1950-ih u tekstu o Parlerima u katedrali, da je Szabov stav prema Bolléu bio jednako preradikalan kao i Bolléova restauracija zagrebačke katedrale te da »Ne postoji stara i nova katedrala. To je ona ista od nekada, samo prerušena.«, pa da usprkos svemu što se dogodilo katedrala stoga »i danas snažno djeluje«,⁵² pokazuju kako je i dalje protiv restauracijskog »purizma«, no i da se odmaknula od radikalnog odbacivanja historicističke baštine karakterističnoga za modernizam.⁵³

Putne su bilješke toga vremena pune zabilježaka o historicističkim spomenicima promatranima na afirmativan način. Kupališni gradić Lipik osobito joj se tako sviđa i naziva ga panonskom »malom Opatijom.«⁵⁴ Kada pak na jednom od svojih posljednjih terenskih putovanja posje-

ćuje 1982. Osijek, tamošnju je gornjogradsku župnu crkvu okarakterizirala kao »simpatičnu neogotiku.«⁵⁵ Pejorativni pridjev *pseudo*, koji je do tada redovito upotrebljavala u vezi s neostilskom arhitekturom i unutrašnjom opremom druge polovice 19. stoljeća time je potisnut daleko značenjski neutralnijim pojmom *neo-*, uobičajenijim u suvremenoj hrvatskoj i europskoj povijesti umjetnosti. Kako se u to vrijeme posvetila izradi svojih sinteza o baroku u sjevernoj Hrvatskoj i brojnim člancima o gotičkoj plastici, nije više imala prilike publicirati tekstove o 19. stoljeću. I s onim što je do tada objavila obilježila je, međutim, jedno razdoblje hrvatske povijesti umjetnosti i znatno pridonijela boljem razumijevanju pa i očuvanju nekih od važnijih spomenika historicizma u nas.

BILJEŠKE

- 1 FELIX SUK, Nešto o »crkvenoj umjetnosti«, II, u: »Katolički list«, 15., Zagreb, 12. 4. 1883., 113–115.
- 2 ŽELJKA ČORAK, *Katedrala i XIX. stoljeće*, u: ANA DEANOVIĆ, ŽELJKA ČORAK, NENAD GATTIN, *Zagrebačka katedrala*, Globus, Zagreb, 1988., 292.
- 3 IVAN TKALČIĆ, Popravlak zagrebačke franjevačke crkve, III, u: »Obzor«, 254., 6. 11. 1886., 4.
- 4 ŽELJKA ČORAK (bilj. 2), 266–267.
- 5 VLADIMIR LUNAČEK, Restauracija franjevačke crkve, u: »Vienac«, 30., 24. 7. 1902., 480.
- 6 O osnivanju i djelovanju povjerenstva u prvih nekoliko godina više u: ANĐELA HORVAT, O djelovanju Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu od 1910–1914., u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske«, 2 i 3., Zagreb, 1976. i 1977., 7.
- 7 ANĐELA HORVAT, Sjećanja i razmatranja na temu Bollé – Szabo, u: »Život umjetnosti«, 26–27, Zagreb, 1978., 80.
- 8 GJURO SZABO, O stilu, jedinstvu stila i umjetničkom stvaranju, u: »Hrvatska prosvjeta«, 1., Zagreb, 1914.
- 9 ANĐELA HORVAT (bilj. 7), 79.
- 10 Anđela Horvat spominje ovaj nepublicirani rad iz 1932. u svojem članku: ANĐELA HORVAT (bilj. 7), 86.
- 11 LINA ANĐELA HORVAT, Prilozi poviestnom razvoju čuvanja umjetničkih i kulturno-poviestnih spomenika u Hrvatskoj, u: »Časopis za hrvatsku poviest«, knjiga 1., sv. 1–2, Zagreb, 1943., 100–126.
- 12 LINA ANĐELA HORVAT, *Konzervatorski rad kod Hrvata*, Hrvatski državni konzervatorski zavod, br. 1, Zagreb, 1944., 13.
- 13 LINA ANĐELA HORVAT (bilj. 12), 13, 14.
- 14 LINA ANĐELA HORVAT (bilj. 12), 15.
- 15 LINA ANĐELA HORVAT (bilj. 12), 15.
- 16 LINA ANĐELA HORVAT (bilj. 12), 15.
- 17 LINA ANĐELA HORVAT (bilj. 12), 14.
- 18 LINA ANĐELA HORVAT (bilj. 12), 15.
- 19 Putne su bilješke nastale na brojnim službenim terenskim snimanjima i istraživanjima Konzervatorskog zavoda u Zagrebu. Popis lokaliteta u *Vade mecumu* A. Horvat, te lokaliteta koje donosi u knjizi o fototeci ove institucije mr. sc. Sanja Grković pokazuje upravo nevjerojatno opsežan terenski rad Anđele Horvat i njezinih kolega iz zavoda. SANJA GRKOVIĆ, *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 2007., 205–252. Fotografije su rad Vladimira Brađača, Nine Vranića i drugih fotografa.
- 20 Pridjev *stari* dodan nesumnjivo poslije. Izvještaj o kružnom putu Slavonijom, izvještaj 219 – 1946. priložen Indexu lokaliteta iz *Vade mecumu* A. Horvat, Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (dalje NAZ).
- 21 NAZ, Index lokaliteta iz *Vade mecumu* A. Horvat, dokument umetnut u bilježnicu: Izvještaj o kružnom putu Slavonijom, izvještaj 219 – 1946.
- 22 Isto.
- 23 Isto.
- 24 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. V, 1948., 42–44, Trakošćan, 2. 9. 1948.
- 25 Isto.
- 26 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. X, 1952.–1953., 26–28, Macinec, 14. 5. 1952.
- 27 ANĐELA HORVAT, Skulptura Parlerovog kruga u zagrebačkoj katedrali, u: »Zbornik za umetnostno zgodovino«, N. V. Letnik V/VI, Ljubljana, 1959., 245.
- 28 ANĐELA HORVAT, *Neogotički kolos kipovi u Zagrebu 1847. i razmatranja o pojavi historicizma u Zagrebu*, u: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. II, Izdanja Muzeja grada Zagreba, III, Zagreb, 1960., 226.
- 29 ANĐELA HORVAT (bilj. 28), 225.
- 30 ANĐELA HORVAT (bilj. 28), 231.
- 31 ANĐELA HORVAT (bilj. 28), 234.
- 32 ANĐELA HORVAT (bilj. 28), 234–236. I ostali suvremenici Anđele Horvat dijelili su isto mišljenje – priznavali su Bolléu tehnička znanja, no odricali su mu »umjetnički osjećaj i talent« koji je imao Viollet-le-Duc, a optuživali su ga i za germanofilsku propagandu i forsiranje tobožnje njemačke gotičke umjetnosti. LJUBO KARAMAN, Bilješke o staroj katedrali, u: »Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU«, god. XI, 1–2, Zagreb, 1963., 40.
- 33 ANĐELA HORVAT, *Historijski stilovi. Hrvatska*, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. II., Zagreb, 1962., 541.
- 34 ANĐELA HORVAT (bilj. 33), 541.
- 35 Spominje tek kratko i odgovornost Josipa Vancaša za restauraciju krapinske crkve. ANĐELA HORVAT (bilj. 33), 542.
- 36 ANĐELA HORVAT (bilj. 33), 541.
- 37 ANĐELA HORVAT (bilj. 33), 542.
- 38 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. XI, 1954.–1957., 171., Vrbovsko, 27. 9. 1954.
- 39 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. XVII, 1962., 12–13, Vrbovsko, 5. 7. 1961.
- 40 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. XII, 1957.–1958., 106, Našice, 24. 10. 1958.
- 41 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. IX., 1950.–51., 60–61, Dubravec, 20. 10. 1950.
- 42 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. XXIII., 1966., 152–156, Granešina, 2. 10. 1966.
- 43 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. XX, 1963.–1965., 90, Marija Bistrica, 2. 10. 1964.
- 44 »Namještaj tirolske izradbe pseudogotički bez umj. vrijednosti.« NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. X, 1952.–1953., 27, Macinec, 14. 5. 1952.
- 45 Za oltar crkve u Vratišincu kaže tako kratko »Gl. Oltar sv. Križa Tirolec«, NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. XI, 1954.–1957., 163., Vratišinec, 10. 9. 1954.
- 46 ANĐELA HORVAT (bilj. 33), 542; Isto i u: ANĐELA HORVAT (bilj. 28.), 225.
- 47 ANĐELA HORVAT (bilj. 33), 542.
- 48 ANĐELA HORVAT (bilj. 33), 542.
- 49 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. XXXII, 1976.–80., 48., Zagreb, 20–21. 12. 1976., simpozij o Bolléu.
- 50 Isto.
- 51 ANĐELA HORVAT (bilj. 7), 79.
- 52 ANĐELA HORVAT (bilj. 7), 90.; isto je istaknula i u tekstu s kraja 1950-ih o skulpturi Parlerova kruga u katedrali.
- 53 Isto se može uočiti i u njezinim tekstovima o povijesti Zemaljskog povjerenstva u Zagrebu, osobito u dijelu teksta koji govori o trsatskoj crkvi: ANĐELA HORVAT (bilj. 6), 15.
- 54 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. XV, 1960., 64., Lipik, 12. 9. 1960.
- 55 NAZ, Putna bilježnica A. Horvat br. XXXIII, VI, 1980., 169., Osijek, 1. 5. 1982.

Dragan Damjanović

Anđela Horvat vis-à-vis Gjuro Szabo, Herman Bollé and Historicism – the Beginnings of the Recognition of the Art of the Second Half of the 19th Century in Croatian Art History

Anđela Horvat was one of the first art historians in Croatia to start the study of significant artistic achievements of the second half of the 19th century. Despite her long-term and close collaboration with Gjuro Szabo – one of the fierce critics of not only historicist restorations, but of almost every realization of that style – some of her papers published as early as the 1950s clearly point out the quality of certain 19th-century interventions in Zagreb Cathedral and the church of St Mark. At the same time, her notes from numerous study trips throughout Croatia frequently included relevant historicist interventions on older buildings, but also some newer, historicist monuments which thus entered the field of Croatian art history.

Anđela Horvat played an important role in the reaffirmation of the architectural and restoration oeuvre of Herman Bollé. The writings of Gjuro Szabo and Vladimir Lunaček, the unquestionable authorities of the time, but also of their followers, had left a profound trace in Croatian art-historical literature. As a consequence, Bollé's work, with the exception of civil engineers, was received only with reprehension. In this sense, Anđela Horvat's syntheses of the history of 19th-century architecture in Croatia in different encyclopaedic editions set the foundations for future research.